

Een mozaiek aan kerkplekken

Niet om te heersen over uw geloof, maar om bij te dragen aan uw vreugde

*

Dr. Margriet Gosker 6 september 2018

Mini-Symposium PKN/LDC

*

1. **Vreugde:** dit is voor mij de kern van alle ambtstheologie (II Kor. 1:24). Niet heersen, maar dienen: bezielend getuigen van het evangelie, breken en delen, brood en wijn, dopen en hopen, wegwijzen, (bege)leiden, ondersteunen, zorgen voor orde, openheid en goede moed.

2. **De kerk (kuriake) is van Christus, de Heer (kurios), het hoofd van de kerk.**

Christus roept ons en zendt ons de wereld in (Matt 28:19-20). De kerk is het lichaam van Christus (1 Kor. 12:12), waar het evangelie zuiver wordt gebracht, de sacramenten op juiste wijze worden bediend¹ en waar we elkaar bij de les houden. De kerk moet niet als een bedrijf worden geleid,² want ze is het levende lichaam van Hem die wij volgen, dienen en bekend maken in woord en daad.

3. **Christusrepresentatie**³

is wezenlijk wat elke christen en iedere voorganger mag uitstralen (Gal 2:20).

4. **Roeping en Charisma**

God roept mensen tot zijn dienst (1 Kor.12:28-31). Elke gelovige is geroepen om Christus te representeren in deze wereld (*ambt van alle gelovigen*).⁴ Er zijn altijd mensen nodig voor speciale taken in de kerk, die er de nodige gaven/capaciteiten en kennis voor hebben. De kerk noemt dit het bijzondere ambt.⁵ Wie hiervoor wordt gevraagd kan dit in eigen hart (*vocatio interna*) ervaren als een roeping van God en deze roep, die tot je komt vanuit de geloofsgemeenschap (*vocatio externa*) met een jawoord beantwoorden (of niet). Alleen capaciteiten/talenten zijn niet genoeg. Als het roepingsbesef verdwijnt, verbleekt de kerk. Ik weet dat dit een heikel punt is. Roeping wordt vaak beleefd wordt als 'iets engs'. Kun je wel van jezelf zeggen, dat je bent geroepen? Dat doen de meeste mensen niet graag. En terecht. Er schuilt ook een gevaar in. Maar groter nog is het gevaar, wanneer we deze belangrijke notie uit het oog verliezen. Dat mag niet gebeuren. Dan wordt het predikantschap een beroep waar je voor studeert en dan word je dat op grond van je diploma. De ouderling/diaken wordt iemand die de klus klaart voor de kerk. Maar zonder die geestelijke dimensie, die de ambtsbevestiging/ordinatie met zich meebrengt zal het niet gaan. Wie er moeite mee heeft om zelf 'roeping' spiritueel te ervaren, mag toch 'ja' zeggen op Gods roep, die tot je komt vanuit de kerkgemeenschap: de beroeping. Dat is iets moois. Je wordt geroepen en daarna in je ambt van ouderling/diaken bevestigd. Voor de predikant geef ik de voorkeur aan het woord ordinatie.

5. **Zending:**

Belangrijk een zending van de kerk te ontvangen, waarmee je wordt opgenomen in het ambt (bevestiging, verbintenis, ordinatie).⁶ Daar hoort het noemen van je naam bij, de vraag naar je roeping, je trouw aan de Heilige Schrift, je belofte van geheimhouding, bede om de heilige Geest en handoplegging. Bede en handoplegging worden in de oecumene gezien als kernriten van de ordinatie.

6. **Woord en sacrament loskoppelen?**

Aan predikanten is vanouds de bediening van Woord en Sacrament toevertrouwd. Sacramentsbevoegdheid aan niet-geordineerden verlenen om financiële redenen is in strijd met de traditie van onze kerk⁷ en bovendien onnodig.⁸ Het is voor mij nog maar de vraag of missionaire redenen voldoende reden tot loskoppeling zijn.

7. **Teamspelers**⁹ (collegiaal):

Geen hiërarchie, maar wel leiderschap,¹⁰ niet de baas willen spelen (Fil 2:3), geen solisme, wel erkend leiderschap en opzicht, altijd samenspel. Mozes kon het niet alleen (Ex. 18:21), Jezus kon het niet alleen (Marc. 1:16-18), de apostelen konden het niet alleen (Hand 6:1-6) en wij ook niet. Altijd openstaan voor kritiek (1 Kor. 10:12), in het besef, dat God zelf voor groei zorgt (1 Kor. 3:5) en altijd bereid zijn je te laten leiden door de Geest en zonder winstbejag (Ex. 18:21; 1 Tim. 6:10).¹¹

8. **Contact met de basis** (communaal).

De 'top van de kerk mag niet losraken van de basis. Kerkplekken mogen niet losraken van het geheel van de kerk: hoeveel 'boven' heeft 'beneden' nodig?¹²

9. **Het gezicht van de kerk** (persoonlijk)

Onze classispredikanten zijn eigenlijk onze bisschoppen:¹³ ze vervullen een episcopale functie: ze geven de kerk een gezicht, ze verbinden de basis met de landelijke kerk en zorgen er voor dat gemeentes én kerkplekken niet losraken van de landelijke kerk.

10. **Opzicht** (episkope).

Verschillen van inzicht zijn onvermijdelijk (goed dat mensen elkaar corrigeren), maar er zijn onloochenbare grondwaarheden en daarom er is opzicht nodig.

Conclusie

Fundament: onze kerk heeft behoefte aan een ambtsopvatting die breed gedragen wordt en waarin roeping en zending centraal staan. Soms lijkt alsof je voor het ambt zou kunnen leren en als je geslaagd bent voor je diploma, kun je predikant worden. Maar er is geen enkel diploma, dat iemand toegang geeft tot enig ambt in de kerk. Voor het ambt wordt je volgens onze kerkorde door Christus geroepen. Als het ambt verbleekt, ziet de kerk wit. Draag het ambt en het ambt draagt jou. Als het predikantschap een baan wordt, waar je voor afstudeert en die je dan gaat uitoefenen, omdat de klus geklaard moet worden, dan verbleekt niet alleen het ambt, maar dan mist de kerk het fundament waar ze op staat. Dat fundament is het apostolisch ambt: het fundament van profeten en apostelen (Ef. 2:20). Als de vier eigenschappen van de kerk (*notae ecclesiae*) het fundament zijn, kunnen de drie kenmerken van de kerk dan het gebinte zijn?

Woord en Sacrament bij elkaar houden

Niet iedereen is geschikt voor elk ambt en natuurlijk zijn er voor elk ambt geschikte/bekwame mensen nodig. Vaardigheden en het niveau van de opleiding zijn belangrijk, maar het academisch gevormd zijn is daarvoor niet is doorslaggevend. In de zienswijze van de grote kerktradities van voor en van na de reformatie horen de bediening van Woord en Sacrament wezenlijk bij elkaar. Die moet je niet van elkaar loskoppelen. Praktisch betekent dit, dat ik ervoor pleit alleen mensen te ordineren in de dienst van het Woord en de sacramenten.

Ordinatie Dat brengt me op het springende punt: de ordinatie. Diegene aan wie de dienst van Woord en Sacrament is verleend mag de ordinatie niet onthouden worden. Dat is van meet af aan ook in de kerken van de reformatie zo geweest en dat moeten we zo zien te houden, ook uit oecumenisch oogpunt. Als mensen geen sacramenten mogen bedienen zonder ordinatie, dan moet de kerk die mensen in mijn optiek ordineren.¹⁴ Mensen aan wie taken zijn toevertrouwd die inhoudelijk tot het predikantschap behoren, moet je niet dwingen tot een bevestiging tot ouderling of diaken. Zo wordt het onderscheid tussen de ambten vertroebeld en de eigen aard van de ambten verstoord en er wordt geen recht gedaan aan mensen. Ik zie zeker de mogelijkheid van differentiatie binnen het ambt van predikant,¹⁵ zoals we dat bij de beide andere ambten ook al zien.¹⁶

Nieuwe wegen: hoe verder?¹⁷

Na lezing en weging van het rapport wil ik graag het volgende zeggen: mijn tijd van voorbereiding was te kort om een voldragen meedenk-oefening te kunnen leveren. Maar ik kan wel een aanzet geven.

Inleiding. Dank voor dit gedegen werkstuk. De eerste hoofdstukken zijn inspirerend en helpen heel goed om de noodzaak van het inslaan van nieuwe wegen nóg beter te beseffen. De missionaire motivatie is overtuigend. Ik heb van prof. H. Berkhof geleerd dat instituten duren (en dus minder tijdelijk zijn dan op pag.4 wordt gesuggereerd). Het semper reformanda staat buiten kijf. En inderdaad: het leven gaat vóór de regels (p.6). Ik zie ook wel degelijk het gevaar van de instrumentalisering van nieuwe kerkplekken (p.10) en van nieuwe wijn in oude zakken. Ik waardeer zeer, dat er gekozen is voor éérst een goed gesprek! Uit het NT is inderdaad niet zomaar een eenduidige ambtsstructuur af te leiden. Goed dat getracht is de inzichten uit het Limarapport mee te nemen. Maar Lima heeft nog geen idee van een Netwerk-Ecclesiologie en ik eigenlijk ook niet.

Handelingen 15 Dank voor deze tekstkeuze. Die is in de roos. Men ging in Jeruzalem te werk volgens een bepaald recept. De ingrediënten waren: een heldere probleemstelling, duidelijke taal, goed overleg in samenspraak met alle betrokkenen, onderling respect, goede argumentatie en *allen stonden open voor de Geest*. Het oordeel van Petrus¹⁸ stemde dit keer overeen met de inzichten van Paulus. Als onze redding enkel en alleen ligt in de genade van de Heer Jezus, dan moet je het leven van mensen niet moeilijker maken dan het al is door elkaar onnodige lasten op te leggen. Jacobus brengt een missionair argument naar voren: wij verkondigen een blijde boodschap. Het gaat er toch om mensen bij God te brengen? Als mensen uit de secularisatie zich tot de levende God bekeren, dan verandert er veel in hun leven. Dan zijn er inderdaad enkele basisregels van het geloof waaraan iedereen zich moet houden om de waarheid en de eenheid te dienen. Maar val mensen verder niet lastig met allerlei overbodige ballast en kom niet met allerlei ge- en verboden aan, die mensen alleen maar afhouden van de kern van het geloof. Jacobus citeert Amos. Die tekst is toekomstgericht. Het is een belofte die het herstel van Israël inhoudt (*Ik zal de vervallen hut*

van David weer opbouwen) temidden van alle volkeren over wie Gods naam is uitgeroepen. Hand. 15 leest in Amos, dat Jezus is gekomen, opdat mensen God zouden zoeken en vinden. Of Amos dat zelf ook zo bedoeld had is een tweede. Maar Hand. 15 benadrukt het missionaire hart van de gemeente. Het gaat erom mensen te winnen voor Christus. Daar ligt de nadruk op. De rest is overbodig. Het lijkt me dat Hand. 15 ons een goed recept aanreikt, ook voor onze tijd. Laten we zo met onze problemen omgaan, dat mensen worden getrokken tot Christus en niet afgeschrikt worden door wat er in het verleden van de kerk al te veel geweest is aan doordrijverij en eigen gelijk willen binnenhalen. Welk probleem er ook speelt: Alles helder op tafel. Niets toedekken. Een gezonde argumentatie. Luisteren naar de ander. Niet vervallen in beuzelingen. Respect voor elkaar. Concentratie op de kern. En openstaan voor licht/kracht van de Heilige Geest.

Internationaal

Dank voor de internationale informatie. Ik woon twee kilometer van de Duitse grens. In ons buurland zijn al geruime tijd gemeenteleden actief (eerst *lectoren* genaamd, daarna *Predigt-helfer* en sinds enkele jaren *Prädikanten*. De EKD Rheinland gaat heel ver in het ordineren van leken. Er zijn in het Rheinland honderden leken *ehrenamtlich* werkzaam, sinds 2005 worden ze geordineerd voor de dienst van Woord en Sacrament.¹⁹ Dit wordt door velen als een devaluatie van de ordinatie gezien. Ze moeten wel een tweejarige opleiding volgen en *Fortbildung* is vereist. Hetzelfde geldt voor Beieren, waar de opleiding veel korter is.²⁰ In de regio Hannover mogen Laien sinds 2014 ook avondmaal bedienen. De reden die daarvoor wordt aangegeven is het grote Pfarrertekort. In de Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands (VELKD) wordt de zending van Prädikant(inn)en soms als *Beauftragung* en door anderen als *Ordination*²¹ betiteld. Het ordineren van *Laien* is overigens heftig bekritiseerd door een *Deutscher Pfarrertag* hoofdzakelijk met als argument, dat financiële overwegingen hier niet gelden mogen.²² Wolfhang Huber (voorheen Ratsvorsitzende EKD) sprak zich ook tegen *Laienordination* uit, maar met een ander argument. Hij ziet de ordinatie als alleen weggelegd voor wie hun leven in den dienst van Woord en Sacrament stellen. Nieuwtestamenticus Stefan Scholz wil de ordinatie helemaal afschaffen. Hij ziet er nauwelijks een theologische onderbouwing voor. Dus de discussie is daar ook heel heftig. Oecumenisch ligt het allemaal heel moeilijk. Kardinaal Walter Kasper noemde deze ontwikkelingen een stap terug in de oecumene.²³

Een nieuw ambt?

Wat wordt precies bedoeld met de vraag of er draagvlak is om vanuit het éne ambt (van Woord en Sacrament) tot een andere meer contextuele ‘ontvouwing’ van het ambt te komen dan tot nu? Is het een voorstel tot differentiëring van het ambt van predikant? Of komt er een nieuw ambt? Voorgesteld wordt om voor nieuwe kerkplekken minimaal één ambtsdrager te hebben, die bevoegd is Woord en sacramenten te bedienen. Dat hoeft dan geen academicus te zijn, maar scholing is wel vereist. Dat zou een mogelijkheid zijn, die ruimte biedt om ook in pioniersplekken met regelmaat het avondmaal te bedienen zonder steeds een reguliere predikant te hoeven invliegen. De vraag is dus wat dan de (nieuwe) vereisten zouden zijn voor een geldige ordinatie? Want het achterwege laten daarvan zou afbreuk doen aan de gegroeide gemeenschappelijke overtuiging van de waarde en de betekenis van de ordinatie. Het zou ook een breuk betekenen met de lijn van de apostolische traditie vanaf het NT. Wat mij betreft is een ordinatie van een theoloog op HBO niveau oké, maar iemand al direct ordineren na zes weekenden bijscholing en enige thuisstudie lijkt me niet gewenst. Dat is een devaluatie van de ordinatie. Ik ben er niet voor, maar - if so-, dan moet er verder over worden nagedacht wat dan de minimale vereisten en criteria dan zullen zijn voor een dergelijke 'ordinatie'. En blijft

het geheel dan onder supervisie van een regulier predikant? In speciale gevallen zou ik dan liever denken aan een regeling voor singuliere gaven.

Scholing

Goede theologie is belangrijk en broodnodig. Hoe 'zwaar' moet de scholing zijn - if so- van lekenpredikers met sacramentsbevoegdheid? Hier moet verder over worden nagedacht. Wat betreft scholingsmogelijkheden: In Duitsland zijn er speciale onlinercursussen van negen maanden voor toekomstige Prädikant(in)en, waarbij elke student een mentor krijgt en er is een telefoonhotline.²⁴

Academisch gevormd predikantschap onder druk

Het is overigens volstrekt duidelijk, dat het reguliere levenslange predikantschap nog meer onder druk komt te staan als we deze weg verder bewandelen. Dat moet iedereen zich goed realiseren. Is dat erg? Ja, ik vind van wel. Willen we vandaag ook nog in de samenleving gehoord worden, dan zijn naast Alida Bosshardts vrijgestelde academici met een behoorlijke denkkraft onontbeerlijk.

Predikanten in soorten?

We hebben al HBO-theologen die als predikant functioneren. Ik zou willen dat de synode besloot hen het ambt van predikant te geven. De vraag is nu of je behalve aan reguliere predikanten en HBO predikanten (zeg ik maar even) ook avondmaalsbevoegdheid kunt geven aan niet-theologen/pioniers/kerkstichters? Ik begrijp heel goed, dat een pioniersplaats dat graag wil, maar de bezwaren zijn groot. Dan zou je niet-theologen (pioniers/kerkstichters) moeten ordineren, anders koppel je los wat altijd in onze traditie heeft gegolden. Je stelt je daarmee buiten de wereldkerk en je krijgt oecumenische problemen. Maar het missionaire argument weegt voor mij ook zwaar, dus er moet wel een oplossing gevonden worden. Daar denk ik over na, maar die heb ik nog niet gevonden.

Ordinatie in soorten?

Is het wenselijk onderscheid te maken tussen de ordinatie van reguliere predikanten, HBO predikanten voor het leven en - if so - mensen met een tijdelijke 'sacramentsvergunning' (Duits *Beauftragung*)? Dat lijkt mij wel, want dat dient de duidelijkheid. Mensen met een tijdelijke 'sacramentsvergunning' onder supervisie van een reguliere predikant (if so) zou ik niet als geordineerd willen beschouwen. Een HBO-predikant is wat mij betreft gewoon een predikant of zo je wilt een *basispredikant*. Wat betreft mensen met een eventuele tijdelijke 'sacramentsvergunning': die zou ik geen *voorganger* noemen. Dat is niet onderscheidend genoeg. Daar kun je voor kiezen, maar als je onderscheidend wilt zijn, kies dan voor *evangelist*, dat is meteen ook mooi missionair. Of houd het gewoon op *pionier*. Ik zou niet kiezen voor *pastor*, want een pastor in de RKK is meestal wel universitair opgeleid en niet geordineerd, dus dat zorgt dan weer voor verwarring.

Avondmaal. Wie bedient?

Mijn eerste gedachte is vreugde! Laten we dankbaar zijn dat er zoveel vraag is naar doop en avondmaal. Ik weet van een kerkenraad waarin mensen zaten, die het avondmaal totaal overbodig vonden. Het rapport zegt op pag. 31 dat het NT geen uitsluitel geeft over wie het avondmaal bedient. Dat klopt. De eerste christenen baseerden zich niet op het NT, want dat was er toen nog niet! Er waren immers eerder christelijke gemeenschappen dan christelijke geschriften. Maar al bij Ignatius van Antiochië (rond 110) en Justinus (rond 155) duikt het ambt al op als voorwaarde voor de geldigheid van het avondmaal. Sacramentsbevoegdheid hoort onlosmakelijk bij ordinatie, dat moeten we niet gaan loskoppelen. Ordinatie slaat op de

ambtsbevestiging van een predikant. Pioniers (niet-theologen) avondmaal laten bedienen? Onder de verantwoordelijkheid van een predikant? In alle tijdelijkheid, voor een beperkte periode en een afgebakend gebied? En als een pioniersplaats volwassen is toch zorgen voor een predikant? Het feit dat uit het onderzoek blijkt dat pioniersplaatsen niet op predikanten zitten te wachten begrijp ik goed. Toen ik op de Gereformeerde JeugdVereniging Videco zat (Vigilate Deo Confidentes) wilden wij als jeugd ook niks met de dominee te maken hebben. Dat is jeugdig enthousiasme. We wilden het zelf doen! En dat willen de pioniers ook. Maar een eenmaal volwassen kerkplek heeft een geordineerde predikant nodig. Er zijn genoeg jonge predikanten die daartoe prima in staat zijn volgen mij, dus zet die vooroordelen maar opzij.

Doop, wie bedient?

Voor de doop geldt hetzelfde, laten we blij zijn, dat er vraag naar de doop is. Bij de bediening van de doop is wel de toevoeging noodzakelijk, dat de doop in noodgevallen in de RKK door iedereen mag worden bediend, ongeacht of men geordineerd is of niet. Maar dat geldt alleen in een noodsituatie (doodsgevaar). Dus oecumenisch gezien ligt dat wat minder zwaar. Ook voor de doopbevoegdheid heb ik niet direct een oplossing. Zou het zinnig zou zijn de mogelijkheid te scheppen een tijdelijke doopbevoegdheid te verlenen aan een niet-theoloog (pionier) onder supervisie van een reguliere predikant (op academisch niveau), gedurende de periode dat de kerkplek nog niet volwassen is? Het schijnt hier en daar al te gebeuren! Maar dan onder de 'kronkelredenering' dat de pionier eerst tot ouderling moet worden bevestigd. Dit lijkt mij niet de juiste gang van zaken.

¹ *Confessio Augustana*, Artikel VII

² M. Gosker, *Als het ambt verbleekt ziet de kerk wit*:

<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0012.pdf>

³ M. Gosker, 'Ambt als representatie', in: *Ouderlingenblad* 75 (1998) 874, 8-11. M. Gosker 'Christusrepresentatie is wezenlijk voor het ambt', in: *Centraal Weekblad* 56 (2008) 18, 8-9.. M. Gosker, 'Ambt als representatie', in *Het ambt in de oecumenische discussie*, Delft 2000, 270-285:

<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0007.pdf>

⁴ Het ambt aller gelovigen wordt soms gezien als vooral werkzaam in de wereld (zo H. Berkhof en A.A. van Ruler).

⁵ M. Gosker, Lang leve het ambt

<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0033.pdf>

⁶ M. Gosker, 'Bevestiging van ambtsdragers', in: P. Oslamp en N. Schuman, *De weg van de liturgie*, p.303-315, Zoetermeer 2008.⁴

⁷ M. Gosker en H. Kronenburg, 'Een wissel gemist! De ordinatie als voorwaarde tot het verlenen van sacramentsbevoegdheid', in: *Kerk en Theologie* 60 (2009) 2, 143-159

<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0032.pdf>

⁸ Ook de Lima-tekst over het kerkelijk ambt wijst de koppeling met een academische opleiding af (§47).

⁹ M. Gosker, De gelijkenis van de Bijenkorf,

<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0031.pdf>

¹⁰ Kerken die fundamentele bezwaren hebben tegen elke vorm van ambtshiërarchie, moeten zich afvragen of een al te simpel beroep daarop geen andere bezwaren met zich meebrengt, zoals insluitend independentisme, gebrek aan samenhang, verlies van eenheid en dientengevolge een zeker gebrek aan overtuigingskracht. Zij lopen ook het gevaar, dat er een eigensoortige dynamiek in werking treedt, die weinig doorzichtig is en waaraan een zweem van hypocrisie niet kan worden ontzegd. Stelling 6 uit mijn proefschrift.

¹¹ M. Gosker 'Profijtbeginnsel sluipst de kerk binnen', in: *Centraal Weekblad* 42 (1994) 39, 15

¹² M. Gosker, 'Van top tot teen'. Lezing over 'Congregationalisme en Ambt':
<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0114.pdf>

¹³ M. Gosker, 'Waarom reageren Nederlandse protestanten vaak zo allergisch op de bisschop?' In: B.J. Aalbers en P. Nissen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend?*, Delft: Eburon, 93-101.
<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0009.pdf>

¹⁴ Ik weet van een pionier, die als proponent terecht weigert zich tot ouderling te laten bevestigen teneinde de sacramenten te mogen bedienen wat wel een wens is van de betreffende pioniersplek

¹⁵ Natuurlijk mag de ordinatie van sommigen niet leiden tot subordinatie van anderen.

¹⁶ Zoals de differentiatie tussen de pastorale ouderling en de beheersouderling, de schuldhulpdiaken en de werelddiaken.

¹⁷ M. Gosker, *Hoe verder?*,
<http://www.margrietgosker.com/downloads/MargrietGoskerPublicatie0115.pdf>

¹⁸ Petrus had recht van spreken. Hij had aan velen het evangelie verkondigd en het probleem (de kwestie van de besnijdenis) was allerm minst nieuw voor hem. Toen men hem tijdens een eerder meningsverschil in Jeruzalem het verwijt maakte, dat hij met onbesnedenen omging (hoofdstuk 11), had hij de doop van Cornelius met verve verdedigd. Daardoor kon hij nu ook met een bepaald gezag naar voren brengen, dat de Heilige Geest zonder uitzondering aan allen was geschonken. Niemand was vanwege het al of niet besneden zijn meer of minder dan anderen. *Allen* hebben deel aan Gods Heilige Geest en zijn op gelijke wijze behouden door de genade van Christus.

¹⁹ <https://www.ekir.de/www/glauben/praedikantinnen-und-praedikanten-328.php>

²⁰ <https://gottesdienst.bayern-evangelisch.de/pradikantin.php>

²¹ https://www.ekir.de/www/downloads/erprobungsagende_berufung_einfuehrung.pdf

²² http://www.pfarrerverband.de/meldungen/783_893.htm

²³ "Keinesfalls soll die Zahl der Abendmahlsgottesdienste in den Gemeinden reduziert werden, weil weniger Pastorinnen und Pastoren zur Verfügung stehen", heißt es in dem Beschluss. Vor allem auf dem Land sei es nach Gemeindefusionen für Pastoren oft gar nicht mehr möglich, an allen Standorten Gottesdienste anzubieten. Deshalb würden Ehrenamtliche ermutigt, sich ausbilden zu lassen".
<https://www.landeskirche-hannovers.de/evlka-de/presse-und-medien/frontnews/2014/02/06>

²⁴ https://www.ekd.de/pm191_2009_praedikantenkurs.htm